

- Hitler?*, ό.π., σ. 125-129. Ο Χάμπερμας εξάλλου, στο εναρκτήριο της έριδας κείμενο του που αναφέραμε παραπάνω (*Die Zeit*, 11.7.1986), όχι μόνο δεν συσχετίζει τον Μπρόσατ με τον Νόλτε, αλλά θεωρεί επιπλέον τις απόψεις του πρώτου πειστικές: *αυτ.*
- 8 Martin Broszat, «A Plea of the Historicization of National Socialism», στο Baldwin (επιμ.), *Reworking the Past*, ό.π., σ. 87.
- 9 Baldwin (επιμ.), *Reworking the Past*, ό.π., σ. 115.
- 10 Saul Friedländer, «Some Reflections on the Historicization of National Socialism», στο Baldwin (επιμ.), *Reworking the Past*, ό.π., σ. 94.
- 11 *Αυτ.*, σ. 96.
- 12 Saul Friedländer, *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι. I. Τα χρόνια των διώξεων, 1933-1945. II. Τα χρόνια της εξόντωσης, 1939-1945*, μτφρ. Ήλια Ιατρού, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 385.
- 13 Baldwin (επιμ.), *Reworking the Past*, ό.π., σ. 119.
- 14 Ας μνημονέψω εδώ, για την ιστορία της συζήτησης, και το κείμενο του Φριντλέντερ, «Martin Broszat and the Historicization of National Socialism», στο *Memory, History and the Extermination of the Jews of Europe*, Indiana University Press, 1993, όπου ο συγγραφέας μιλάει για «μερική διαφωνία» με τον Μπρόσατ (σ. 86), και επίσης μια υποσημείωσή του στο *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι* (σ. 1081, σημ. 3): «Στην προσπάθειά μου να αποδώσω τη ζωή των θυμάτων και κάποιες αντιδράσεις του κοινωνικού περιγύρου, άντλησα περισσότερα παραδείγματα από την καθημερινή ζωή. Σ' αυτόν τον τομέα, καθώς και σε άλλα ζητήματα που εξετάζονται στον παρόντα τόμο, αποδέχτηκα κάποιες αντιλήψεις του Martin Broszat, τις οποίες είχα κρίνει αρνητικά κατά την αντιπαράθεσή μας στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Προσπάθησα ωστόσο να αποφυγώ κάποιες παγίδες της ιστοριοποίησης του εθνικοσοσιαλισμού, δίνοντας έμφαση στην καθημερινή ζωή των θυμάτων και όχι των υπόλοιπων Γερμανών».
- 15 Friedländer, *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, ό.π., σ. 394.
- 16 *Αυτ.*, σ. 313.

Όταν εκδόθηκε το βιβλίο *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι* (το 1997 ο πρώτος και το 2007 ο δεύτερος τόμος) η εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης ήταν ήδη ένα πολύ καλά χαρτογραφημένο πεδίο: γνωρίζαμε τον ρόλο του Χίτλερ και του αντισημιτισμού, γνωρίζαμε τις λεπτομέρειες της στρατιωτικής εκστρατείας για την υποταγή της Ευρώπης, τη λειτουργία της ναζιστικής γραφειοκρατίας, τη συνενοχή των πολιτών, γνωρίζαμε τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης και είχαμε έλθει αντιμέτωποι με την κοινοτοπία αλλά και την πολυπροσωπία του κακού. Η σύνθεση του Φριντλέντερ δεν έφερε στο φως κάποιο «λαμπερό εύρημα», αποτέλεσε ωστόσο ριζοσπαστική ιστοριογραφική χειρονομία, δηλαδή ορόσημο στους τρόπους να γράφουμε και να σκεφτόμαστε την ιστορία της Shoah. Και στο σημείο αυτό θέλω να επιμείνω απόψε. Η ελληνική έκδοση είναι δώρο για τους αναγνώστες: Ο εκδότης δεν διάλεξε την ευκολία της συντομευμένης εκδοχής του βιβλίου, ο μεταφραστής κατέβαλε τεράστιο μόχθο και όλοι οι συντελεστές συνέβαλαν για ένα μοναδικά φροντισμένο αποτέλεσμα. Χάρη σε όλους αυτούς κρατάμε σήμερα στα χέρια μας, στην ελληνική γλώσσα, μια στοχαστική και οπωσδήποτε την πιο συνολική και πολύπλευρη μελέτη της ιστορίας της Shoah. Πρόκειται για ένα έργο που συνθέτει τους καρπούς της πολυετούς έρευνας για τον γερμανικό αντισημιτισμό αλλά και αυτόν των άλλων χωρών, ένα βιβλίο που παρακολουθεί βήμα-βήμα την εξέλιξη των στόχων που έθεταν οι διώκτες, την ανοχή των εγκλημάτων τους, τις ολοένα και λιγότερες επιλογές που απέμεναν στα θύματα. Η σύλληψη του βιβλίου μας πάει πίσω στο 1976, όταν ο ιστορικός εξαγγέλλει το όραμα μιας μελέτης που θα αγκάλιαζε στην ίδια αφήγηση στοιχεία που έως τότε εξετάζονταν χωριστά: τη δράση των Ναζί, τις αντιδράσεις (ή την απουσία αντιδράσεων) της περιβάλλουσας κοινωνίας και τη συμπεριφορά των διωκόμενων.

Οι διοργανωτές της εκδήλωσης θέλησαν να τη συσχετίσουν με την επέτειο της Νύχτας των Κρυστάλλων, δηλαδή με τα πογκρόμ της 9ης προς τη 10η Νοεμβρίου του 1938, που σηματοδότησαν την παγίδευση των Εβραίων του Ράιχ. Σκέφτηκα λοιπόν, ότι αν κατάφερνα να δείξω *πώς* μιλά ο Φριντλέντερ για τα γεγονότα αυτά στα δύο τελευταία κεφάλαια του πρώτου τόμου του βιβλίου του, θα μπορούσα και να δείξω σε τι ακριβώς συνίσταται η καινοτομία αυτού του σπουδαίου βιβλίου και γιατί αξίζει να διαβαστεί.

Ας περάσουμε, λοιπόν, στα δύο τελευταία κεφάλαια του πρώτου τόμου που μας γυρίζουν στον Νοέμβριο του 1938 έως και τις αρχές του 1939 για να δούμε *πώς* ο Φριντλέντερ κτίζει, τεκμήριο το τεκμήριο, ερώτημα το ερώτημα, την αφήγησή του. Θυμόμαστε όλοι ότι τα γεγονότα που χρησίμευσαν ως άλλοθι για τα πογκρόμ στη Γερμανία και την Αυστρία διαδραματίστηκαν στο Παρίσι στις 7 Νοεμβρίου. Εκεί, ένας γερμανοεβραίος πρόσφυγας, ο Χέρσελ Γκρήνσπαν, οργισμένος για τα δεινά που υπέμεναν οι δικιοί του, πυροβόλησε τον γραμματέα της γερμανικής πρεσβείας Ερνστ φον Ρατ, ο οποίος πέθανε δυο ημέρες αργότερα. Ο Χίτλερ και ο Γκέμπελς συναντήθηκαν αμέσως μετά «τους πυροβολισμούς του Παρισίου», αλλά η *σιγή* που και οι δύο τήρησαν δημόσια, και

Η Ρίκα Μπενβενίστε διδάσκει μεσαιωνική ιστορία στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

στα ημερολόγιά του ο δεύτερος, αποτελεί για τον Φριντλέντερ την πιο βέβαιη ένδειξη ότι σχεδίαζαν «ένα αυθόρμητο ξέσπασμα λαϊκής οργής». Ο απολογισμός ήταν τραγικός: 267 κατεστραμμένες συναγωγές, 7.500 επιχειρήσεις που υπέστησαν βανδαλισμούς, 91 Εβραίοι δολοφονήθηκαν, εκατοντάδες αυτοκτόνησαν ή εκποτίστηκαν και πέθαναν από τις κακουχίες σε στρατόπεδα. Τα χειρότερα έπονταν καθώς τα αντι-εβραϊκά μέτρα ακολούθησαν με ρυθμό καταγιστικό: κατάσχεση των αρχείων των Κοινοτήτων (9.11), εξαναγκασμός σε πώληση των εβραϊκών επιχειρήσεων (12.11), αποβολή των εβραϊοπαίδων από τα σχολεία (15.11), αποκλεισμός από το εθνικό σύστημα πρόνοιας (19.11), αφαίρεση αδειών οδήγησης (3.12) απαγόρευση εισόδου σε θέατρα ή κινηματογράφους (6.12)... Τι πίστευαν οι υποκινητές, διερωτάται ο συγγραφέας; Ήθελαν άραγε να επιταχύνουν την έξοδο των Εβραίων από τη Γερμανία ή αφήναν αχαλίνωτο ένα αβυσσαλέο μίσος κατά των Εβραίων που εκφράστηκε βίαια με τελετουργικούς εξευτελισμούς και την πρόκληση οδύνης; «Και οι θεατές», συνεχίζει ο Φριντλέντερ: παρακολουθούσαν πλήρως παθητικοί, με ειρωνικό χαμόγελο που πρόδιδε ένοχη συνείδηση, όπως έγραψε ο αυτόπτης βρετανός διπλωμάτης, ή μήπως επιδοκίμαζαν σιωπηρά, κατά την εκδοχή του γάλλου επιτετραμμένου; «Και οι επίσημες φωνές»; επιμένει ο Φριντλέντερ. Γιατί καμία Εκκλησία δεν καταδίκασε τα γεγονότα με εξαίρεση μεμονωμένους πάστορες; Γιατί τα Πανεπιστήμια σιώπησαν; Και έξω από τη Γερμανία; Στον ξένο τύπο υπήρξαν αναφορές, η Γαλλία ήταν η μόνη μεγάλη δημοκρατική χώρα που δεν αντέδρασε. Η μέθοδος του ιστορικού γίνεται φανερή: προστρέχοντας σε μαρτυρίες που προέρχονται από διαφορετικές πλευρές, ο Φριντλέντερ ανασυνθέτει το σκηνικό της «ρουτίνας», της καθημερινότητας μέσα στην οποία εκτυλίχθηκε κάτι καθόλου συνηθισμένο, κάτι εξαιρετικά βίαιο. Αντλεί από τον τεράστιο όγκο ανέκδοτων εγγράφων που παρήγαγαν η ιεραρχία των SS, οι τοπικές αρχές, εκθέσεις υπαλλήλων και αναφορές καταδοτών και συλλαμβάνει την προπαρασκευή των αποφάσεων καθώς και τις τραγικές, και συχνά ειρωνικές, λεπτομέρειες της εφαρμογής τους στην καθημερινή ζωή. Αντιπαραβάλλει αντίθετες μαρτυρίες, αποδίδοντας έτσι καλύτερα τις αντιφάσεις και τις αμφισημίες του ίδιου του καθεστώτος. Προχωρά όμως και ένα σημαντικό βήμα παραπέρα: ενσωματώνει στην αφήγησή του τη στάση των Εβραίων. Πρέπει να τονίσουμε ότι παλαιότερα, η κυρίαρχη επιστημονική βιβλιογραφία απέρριπτε τις μαρτυρίες των Εβραίων, προτιμώντας τα φαινομενικά πιο αξιόπιστα «επίσημα» αρχεία. Αλλά γιατί να πιστέψει κάποιος ότι τα έγγραφα που συντάχθηκαν από την Γκεστάπο, τους Ες-Ες, τη Βέρμαχτ, τη Γερμανική Διοίκηση ή τους κατοχικούς συνεργάτες είναι πιο αντικειμενικά, περισσότερο ακριβή ή λιγότερο υποκειμενικά και μεροληπτικά από τις αφηγήσεις εκείνων τους οποίους στόχευαν να σκοτώσουν; Η έρευνα που στηρίζεται στους ίδιους τους διωκτικούς θεσμούς υπερτιμά έγγραφα γεμάτα κενά, υποταγμένα στις ιδεολογικές προκατασκευές των εκτελεστών. Οι Εβραίοι εξισώνονται με την καταστροφή τους. Αντίθετα, η διαρκής παρουσία των Εβραίων, των φωνών τους, στο βιβλίο του Φριντλέντερ τους καθιστά υποκείμενα της ιστορίας τους, βάζει επίσης σε προοπτική τις πράξεις των Ναζί. Καθώς, ως αναγνώστες παρακολουθούμε τα γεγονότα από διαφορετικές οπτικές γωνίες και σε πολλαπλά επίπεδα κατανοούμε καλύτερα την ένταση ανάμεσα στις άνωθεν ενέργειες και στις αντιδράσεις από κάτω και όσα έκριναν τη μοίρα του περίπου μισού εκατομμυρίου Εβραίων που ζούσαν στη Γερμανία. όταν ο Χίτλερ κατέλαβε την εξουσία.

Ας επιστρέψουμε λοιπόν στο τέλος του 1938. Έναν μόλις μήνα μετά τη Νύχτα των Κρυστάλλων, τον Δεκέμβριο του 1938,

ο Βίκτωρ Κλέμπερερ (προτεστάντης εβραϊκής καταγωγής, φιλόσοφος, συγγραφέας, δημοσιογράφος, εξάδελφος του διευθυντή ορχήστρας Όττο Κλέμπερερ) κρατά σημειώσεις στο περίφημο ημερολόγιό του (που εκδόθηκε μονάχα το 1995, 35 χρόνια μετά τον θάνατό του). Αναφέρεται σε έναν αστυνομικό που στο παρελθόν του συμπεριφερόταν φιλικά· όταν όμως τον συνάντησε μια μέρα στο δημοτικό γραφείο της επαρχιακής πόλης, ο αστυνομικός τον προσπέρασε «κοιτάζοντας ίσια μπροστά όσο πιο απόμακρος γινόταν». Και ο Κλέμπερερ σχολιάζει: «Η στάση του δεν διαφέρει από εκείνη 79.000.000 Γερμανών». Δυο μήνες αργότερα, ο Γκέοργκ Λάνταουερ, διευθυντής του Κεντρικού Γραφείου για την Εγκατάσταση Γερμανών Εβραίων στην Παλαιστίνη, στέλνει μια αναφορά στην Ιερουσαλήμ στην οποία μεταξύ άλλων σημειώνει: «Μόνο όσοι εργάζονται σε εβραϊκές οργανώσεις, και κάποιοι άνθρωποι που νοικιάζουν δωμάτια ή παρασκευάζουν φαγητό, εξακολουθούν να κερδίζουν λίγα χρήματα [...] στο Δυτικό Βερολίνο ένας Εβραίος μπορεί να πιει καφέ μόνο στην αίθουσα αναμονής του σιδηροδρομικού σταθμού [...] πολλοί δεν έχουν συνέλθει ακόμη από τα γεγονότα της 10ης Νοεμβρίου και κρύβονται σαν κυνηγημένοι από μέρος σε μέρος ή παραμένουν κλεισμένοι στα σπίτια τους [...]».

Αντιλαμβανόμαστε, νομίζω, ότι οι εβραϊκές μαρτυρίες μας υπενθυμίζουν όλα όσα κινδυνεύουμε συχνά να υποτιμήσουμε: τον αιφνιδιασμό και τα στενά περιθώρια αντίδρασης. Οι εβραϊκές φωνές αποκαλύπτουν αυτά που γνώριζαν και όσα δεν μπορούσαν να γνωρίζουν. Αποδίδουν τόσο «την διορατικότητα όσο και την απόλυτη τυφλότητα των ανθρώπινων όντων που αντιμετώπιζαν μια απολύτως καινούρια και τρομακτική πραγματικότητα».

Αρχές του 1939 και οι Εβραίοι προσπαθούν να γαντζωθούν σε ό,τι τους απομένει. Μετά από μια σύντομη διακοπή που ακολούθησε το πογκρόμ του Νοεμβρίου, μια σημαντική εβραϊκή πολιτιστική οργάνωση, η Jüdische Kulturbund, ανεβάζει στο Βερολίνο το έργο ενός άγγλου συγγραφέα με τίτλο «People at Sea»: στην πρεμιέρα 500 λάτρεις της τέχνης χειροκροτούν με ενθουσιασμό. Και ο Φριντλέντερ σχολιάζει: «Το έργο περιγράφει τους φόβους και τις ελπίδες δώδεκα ανθρώπων που βρίσκονται σε ένα πλοίο στην Καραϊβική που έχει πιάσει φωτιά. Το πλοίο μένει ακυβέρνητο και κινδυνεύει να βυθιστεί –στο τέλος όμως οι ήρωες σώζονται. Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους θεατές που εκείνη την βραδιά απολάμβαναν την παράσταση στο θέατρο της οδού Kommandantenstrasse δεν θα είχαν την ίδια τύχη». Το σχόλιο, η φωνή του ιστορικού, με την οποία κλείνει ο πρώτος τόμος του βιβλίου, εισβάλλει στην αφήγηση για να μας αποτρέψει να υποκύψουμε στην καθησυχαστική «πληροφορία» του ανεβάσματος μιας θεατρικής παράστασης. Έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι η κανονικότητα της παράστασης ήταν επιφανειακή, προσωρινή. Ωστόσο, αυτό, μονάχα εμείς και μονάχα εκ των υστέρων το γνωρίζουμε.

Ο δεύτερος τόμος του βιβλίου, ξεκινά το φθινόπωρο του 1939. Παρακολουθούμε χρόνο με τον χρόνο τις διώξεις να επεκτείνονται στις κατεχόμενες χώρες και αντιλαμβανόμαστε τις ιδιαιτερότητες της καθημιάς από αυτές. Στις σελίδες του βιβλίου ξετυλίγονται διαφορετικές εβραϊκές προσωπικές μαρτυρίες: ημερολόγια, μερικά από τα οποία διακόπτονται απότομα τη στιγμή της εκτόπισης, επιστολές που ο συγγραφέας τις εντάσσει στο γενικό πλαίσιο των γεγονότων, χωρίς ωστόσο η ανάλυσή τους να εξαλείφει προσωπικές διαδρομές και τύχες. Γίνεται φανερό με μοναδικό τρόπο ότι ακόμη και όταν τα μελλοντικά θύματα αρχίζουν να φοβούνται τα χειρότερα, συνεχίζουν να ελπίζουν το καλύτερο. Ημερολόγια γνωστών, όπως ο Βίκτωρ Κλέμπερερ, στον οποίο αναφερθήκαμε, η Άννα Φρανκ στο Άμστερνταμ, ο Άνταμ

Τσερνιακώφ στο γκέτο της Βαρσοβίας, αλλά και αγνώστων, όπως ο ρουμάνος συγγραφέας Μιχαήλ Σεμπάστιαν, μας δείχνουν ότι τόσο στη Γερμανία όσο και στη δυτική Ευρώπη οι Εβραίοι αγνοούσαν αυτά που συνέβαιναν, ενώ ακόμη και στην ανατολική Ευρώπη δεν ήθελαν να πιστέψουν στα μάτια τους. Από την άλλη πλευρά, γράμματα γερμανών στρατιωτών στις οικογένειές τους που διηγούνται σκοτωμούς που διέπραξαν οι ίδιοι ή είδαν να γίνονται μαρτυρούν την ευρεία απήχηση της ναζιστικής ιδεολογίας. Όλες αυτές οι διαφορετικές μαρτυρίες μας δίνουν την προοπτική της κατά μέτωπο συνάντησης ανάμεσα σε διώκτες και Εβραίους κατά τη διάρκεια των διωγμών, των εκτοπίσεων και των φόνων. Πρόκειται για μια «ολοκληρωμένη» ιστορία που συνδυάζει τα γεγονότα ιδωμένα από πολλές πλευρές, μαζί όμως και με τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις τους. Μία εξιστόρηση που αφήνει χώρο για τις πηγές που παρήγαγαν οι διώκτες και ο μηχανισμός τους, για τις εβραϊκές μαρτυρίες αλλά και για τα σχόλια του ιστορικού. Παρακολουθούμε τη διαδικασία της εξόντωσης ως εάν το βιβλίο να είναι ένα χρονικό. Μαρτυρίες και σχόλια διακόπτουν μια δήθεν ουδέτερη γραμμική αφήγηση, εισάγουν εναλλακτικές ερμηνείες, αμφισβητούν συμπεράσματα και βεβαιότητες. Προκύπτει ένα ξεχωριστό χρονικό στο οποίο η αφήγηση έχει την ιδιότητα να ερμηνεύει τα γεγονότα, υπονοώντας ταυτόχρονα ότι οι λέξεις και οι ερμηνείες συχνά υπολείπονται του ακραίου βιώματος.

Πώς γεννήθηκε το έργο του Φριντλέντερ; Ασφαλώς με πολύχρονη έρευνα, επεξεργασία ερωτημάτων και στοχασμό περί μεθόδου. Ο ίδιος ο συγγραφέας, πάντως, συνδέει το εγχείρημά του με την περίφημη ανταλλαγή επιστολών που είχε με τον γερμανό ιστορικό Μάρτιν Μπρόσατ και με τις συγκρούσεις γύρω από τη μνήμη της γενοκτονίας στη δεκαετία του 1980. Υπενθυμίζω τις διαμάχες και αναγκαστικά απλοποιώ: ο Μπρόσατ πρωτοστάτησε σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα γερμανών ιστορικών που επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στην καθημερινότητα των Γερμανών στα χρόνια του Πολέμου (Alltagsgeschichte), στην «κανονική τους ζωή»: οι Γερμανοί, υποστήριζε, μπορούσαν να ζουν μια καθημερινότητα που άξιζε την προσοχή των ιστορικών. Μια καθημερινότητα στην οποία η Shoah ήταν περιθωριακή και εξορισμένη στο περιθώριο της συνείδησης. Επιπλέον, ο Μπρόσατ αντέτασσε στη «μυθική», όπως την αποκαλούσε, μνήμη των θυμάτων, μια ορθολογική, λόγια μνήμη του «επιστημονικού» εγχειρήματος. Υποστήριζε ότι έτσι συνέβαλε να αρθεί το εμπόδιο που χώριζε τους Γερμανούς από το παρελθόν τους.

Ο Φριντλέντερ αντιτάχθηκε και στα δύο. Πρώτον: η περίφημη «κανονική ζωή» εκείνων που γνώριζαν –όπως οι Γερμανοί– τους εν εξελίξει μαζικούς φόνους που διέπραττε το έθνος ή η κοινωνία τους δεν μπορούσε να είναι και τόσο «κανονική», και επιπλέον αυτού του τύπου η προσέγγιση που αποπροσανατολίζει την έρευνα από μείζονα ζητήματα κινδυνεύει να σχετικοποιήσει τα ηθικά προβλήματα που εγείρει ο ναζισμός και να οδηγήσει σε απολογητικές στάσεις. Δεύτερον: μολονότι η εβραϊκή προκατάληψη δεν μπορεί να αποκλειστεί, το γερμανικό πλαίσιο εγείρει εξίσου πολλά προβλήματα προκατάληψης, δηλαδή, η απόλυτη επιστημονική αποστασιοποίηση από το ναζιστικό παρελθόν δεν είναι τίποτα άλλο από ψυχολογική και επιστημολογική ψευδαίσθηση. Κοντολογίς: η «ατζέντα» των ερωτημάτων που θέτουμε ως ιστορικοί δηλώνει επιλογές επικέντρωσης σε ένα αντί σε ένα άλλο ζήτημα. Όταν όμως γνωρίζουμε την κατάληξη που είχαν τα πράγματα, η σύνταξη αυτής της ατζέντας δεν είναι αδιάφορη σημασίας. Και ο Φριντλέντερ «ιστορικοποιεί», όταν λόγου χάρη ερμηνεύει τις στάσεις και τις αντιδράσεις διωκτών, θεατών και διωκόμενων, λαμβάνοντας υπόψη το βάρος της τρομοκρα-

τίας, της ιδεολογίας, της ελπίδας, των φόβων, των ψευδαισθήσεων κτλ., στη δική του όμως προσέγγιση το Ολοκαύτωμα παραμένει συνεχώς στο επίκεντρο του Γ' Ράικ, και κατά συνέπεια η φυλετική πολιτική, ο αντισημιτισμός παραμένουν βασικές συνιστώσες στις ερμηνείες του.

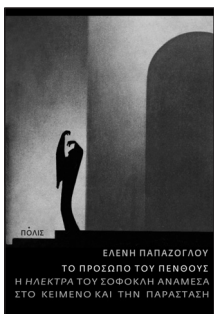
Ο ίδιος ο Φριντλέντερ μας προτείνει ακόμη έναν δρόμο για να κατανοήσουμε τη συγγραφή του βιβλίου του. Γεννήθηκε το 1933 στην Πράγα, ήταν ακόμη παιδί όταν λίγο πριν την είσοδο του γερμανικού στρατού διέφυγε με τους γονείς του στη Γαλλία. Από το Παρίσι, η οικογένεια πέρασε στην ελεύθερη ζώνη και λίγο προτού οι γονείς του πέσουν θύματα του Βισύ, εκτοπιστούν και εξοντωθούν, πρόλαβαν να κρύψουν τον μικρό σε ένα Καθολικό σχολείο. Το 1978 ο Φριντλέντερ δημοσιεύει την αυτοβιογραφία του. Είναι μόλις 45 ετών έχει δηλαδή την ηλικία του πατέρα του όταν εκτοπίστηκε και δολοφονήθηκε, πολύ νέος για να γράψει αυτοβιογραφία, αλλά ήδη γνωστός ιστορικός με μελέτες για τον πάπα Πίο ΙΒ' και για το Γ' Ράικ. Στην αυτοβιογραφία του δηλώνει ρητά την πεποίθησή του ότι υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στην εμπειρία του και στις μεθοδολογικές επιλογές που έκανε ως ιστορικός. Απηχεί ίσως το συναίσθημα αρκετών Εβραίων που επέζησαν κρυμμένοι εκτός των στρατοπέδων, όταν λέει ότι έζησε «στο περιθώριο της καταστροφής», σε κάποια απόσταση από αυτούς που παγιδεύτηκαν, θεατής περισσότερο παρά θύμα. Βρέθηκε πάντως στη θέση του διωκόμενου και από αυτή τη θέση παραδέχεται: «το παρελθόν δίνει μορφή στη θεώρησή μου»... για να προσθέσει στη συνέχεια: «όταν έρχεται η ανάμνηση έρχεται και η γνώση, σταδιακά». Επανερχεται ξανά και ξανά το ίδιο βασανιστικό –και ιστορικό– ερώτημα, που με πολλούς τρόπους επαναδιατυπώνεται στο βιβλίο που παρουσιάζουμε σήμερα: γιατί οι δικοί του δεν κατάλαβαν κάτι άλλο, κάτι περισσότερο; Τι θα έκαναν, αν ήξεραν; Θα έκανε άραγε και αυτός ό,τι έκανε και ο πατέρας του για εκείνον; Αλλά και πέρα από την προσωπική του ιστορία: πώς μπορούμε να κατανοήσουμε την αντίθεση ανάμεσα στις διώξεις και μια «κανονική ζωή», με τις συνηθισμένες χαρές και τα συνηθισμένα βάσανα; Πώς να κατανοήσουμε την τεράστια απορία των διωκόμενων, όταν δεν έχουν πλέον κανέναν να τους σώσει, πουθενά να σωθούν; Όταν τους αρνούνται τη ζωή, επειδή είναι Εβραίοι, χωρίς καν να το έχουν επιλέξει...

Αν ανατρέξετε στην «Εισαγωγή» του *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, θα διαπιστώσετε ότι η πρώτη πρόταση συνδέει το βιβλίο και με τα απομνημονεύματά του και με τη διαμάχη με τον Μπρόσατ: «Οι περισσότεροι ιστορικοί της γενιάς μου, όσοι γεννήθηκαν στις παραμονές της ναζιστικής περιόδου, αναγνωρίζουν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, πως η αναδίφηση των γεγονότων της εποχής εκείνης δεν συνεπάγεται απλώς την ανασκαφή και την ερμηνεία ενός συλλογικού παρελθόντος όπως κάθε άλλο, αλλά συνάμα και την ανάσυρση και αντιμετώπιση βασικών στοιχείων της δικής μας ζωής».

Ο Φριντλέντερ αναζητά, λοιπόν, τη δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στην επιστημονική αποστασιοποίηση και τη συναισθηματική εμπλοκή. Αξίζει ίσως να πούμε ότι από πολύ νωρίς ο Φριντλέντερ θέλησε να εξερευνήσει πώς η ψυχανάλυση θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στις ιστορικές σπουδές. Στο *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι* βρίσκουμε ίχνη αυτού του πρώιμου ενδιαφέροντος για την ψυχανάλυση στο ερώτημα πώς διαφορετικές ομάδες υποκειμένων προκάλεσαν, συνέδραμαν, ανταποκρίθηκαν στις διώξεις και την εξόντωση των Εβραίων, ποια ήταν τα κίνητρα και οι προθέσεις τους. Ωστόσο, το ενδιαφέρον είναι ότι απομακρύνεται από την ψυχανάλυση και από την αναζήτηση ενός θεωρητικού μοντέλου που θα εξηγούσε τον ναζισμό. Στρέφεται αντίθετα στις αναπαραστάσεις του, στην ιδιαιτερότητα του

ναζιστικού «λυτρωτικού αντισημιτισμού». Χωρίς να αρνείται τον ρόλο που έπαιξαν συγκεκριμένοι, υλικόι στόχοι (η καταλήστευση των Εβραίων για παράδειγμα), δίνει βάρος σε ιδεολογικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που καθόρισαν τις συμπεριφορές διωκτών και διωκόμενων.

Κλείνοντας: πρόκειται για ένα opus magnum και η φροντισμένη ελληνική έκδοση το τιμά. Δεν μπορούμε παρά να νιώθουμε θαυμασμό για τον συγγραφέα. Η πνευματική του τόλμη, ο μόχθος του για μια συνολική προσέγγιση, η πολυφωνική αφήγηση και η ακρίβεια των περιγραφών, δημιουργούν ένα αποτέλεσμα που μας κόβει την ανάσα. Μας φέρνει κοντά, όσο λίγα βιβλία ιστορίας το κάνουν, στην πολυπλοκότητα, στα διλήμματα, στα παράδοξα μιας τραγικής εποχής. Μας κάνει να καταλαβαίνουμε κάπως καλύτερα ένα παρελθόν που και για τη γενιά μου ακόμη δεν εξημερώνεται.

Για το βιβλίο:
Ελένη Παπάζογλου, *Το πρόσωπο του πένθους: η Ηλέκτρα του Σοφοκλή ανάμεσα στο κείμενο και την παράσταση*, Πόλις, Αθήνα 2014, 455 σ.¹

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΘΕΑΤΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ: Η ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΠΟΥ ΕΝΩΝΕΙ!

ΠΛΑΤΩΝ ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΣ

Σπάνια συμβαίνει να διαβάζουμε βιβλία γραμμένα από έλληνες αρχαιολόγους τόσο συναρπαστικά όσο αυτό της Ελένης Παπάζογλου. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα ο διάλογος μίας μερίδας κλασικών φιλολόγων και θεατρολόγων από την διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα έχει αποδώσει σημαντικούς καρπούς.² Η Ελένη Παπάζογλου με το βιβλίο της εισήγαγε την ελληνική βιβλιογραφία για το αρχαίο δράμα στον χώρο μέσα στον οποίο κινείται μία όλο και αυξανόμενη κοινότητα μελετητών σε παγκόσμιο επίπεδο.³ «Παρά το γεγονός ότι και οι δύο επιστημονικοί κλάδοι αντιμετωπίζουν με μεγάλο ενδιαφέρον τις σύγχρονες παραστάσεις του αρχαίου ελληνικού δράματος δεν σημαίνει ότι υιοθετούν την ίδια στάση απέναντί

Ο Πλάτων Μαυρομούστακος διδάσκει στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών.

τους, ούτε ότι ο διάλογος γύρω από αυτές γίνεται με τους ίδιους όρους. Υπάρχει μία κάπως αντιφατική στάση: άλλες είναι οι προτεραιότητες που έχουν οι κλασικοί φιλόλογοι για την παράσταση από εκείνες των θεατρολόγων, άλλα τα στοιχεία που απασχολούν τον καθένα από τους δύο θεατές, τον κλασικό φιλόλογο και τον θεατρολόγο. Ζητούμενο είναι η εύρεση των κατάλληλων τρόπων ώστε επικοινωνία και ανταλλαγή να γίνονται με νέους κοινά αποδεκτούς όρους ή έστω οι όροι οι απαραίτητοι στον ένα κλάδο να είναι αποδεκτοί και κατανοητοί από τον άλλο».⁴ Αυτό το ζητούμενο είναι ίσως ένα ερέθισμα για τη γραφή αυτού του βιβλίου. Και όχι απλώς το αντιμετωπίζει με επιτυχία, αλλά ξεκινώντας από την προσέγγιση του αρχαίου κειμένου, μας χαρίζει μία υποδειγματική θεατρολογική ανάλυση, η οποία εναρμονίζει κάθε βήμα της με αυτό το *ανάμεσα* που συνιστά την επιστήμη του θεάτρου. Η ουσία των θεατρικών σπουδών βρίσκεται πάντα στο *ανάμεσα*: την απόσταση που ενώνει το γραπτό με τη σκηνή.

Η Παπάζογλου ξεκινά από την αντίθεσή της με τη θεωρούμενη «παραδοσιακή» φιλολογική σκέψη, τη λιγότερο πραγματική και μάλλον νομιζόμενη που μας μεταφέρει συνήθως πιστικά η θεατρική κριτική, η οποία εδράζεται σε μια ευφυή διατύπωση που συχνά συναντούμε στο βιβλίο: μιλώ προφανώς για την «κοινόχρηστη αρχαιολογία». Σε άλλη ευκαιρία η Παπάζογλου έγραφε: «στην Ελλάδα, και σε αντίθεση με άλλα κράτη, η αρχαιολογία μας είναι αρκούντως βαθιά: είμαστε όλοι φιλόλογοι και μάλιστα καλοί. Ξέρουμε γιατί μιλάμε. Έχουμε γαλουχηθεί εξ απαλών ονύχων με το αρχαίο δράμα, τόσο που αυτό και οι αρχές του να εγγράφονται στο ασυνείδητό μας, ακόμη και στη βιολογική μας υπόσταση».⁵ Σ' αυτή την πεποίθηση έχουν στηριχτεί και ακουστεί ακρότητες για τα αρχαία κείμενα που συνοψίζονται σε αφελείς σκέψεις που χρόνια τώρα θέλουν να μας πείσουν να τα υπηρετούμε και να τα σεβόμαστε αλλά να μην τα ερμηνεύουμε «κατά το δοκούν», να μην τα πειράζουμε, να μην απέχουμε από την φιλολογικά τεκμηριωμένη «σωστή» ανάγνωση. Η αντίρρηση της Παπάζογλου στηρίζεται ακριβώς στο σημείο αυτό και αυτό αποδεικνύει το βιβλίο: «καμία από τις συνιστώσες της κοινόχρηστης αρχαιολογίας μας, καμία από τις «αλήθειες» [...] δεν είναι αυτονόητες στο πλαίσιο των κλασικών σπουδών, στο πλαίσιο με άλλα λόγια της επαγγελματικής αρχαιολογίας. Όλες [οι αλήθειες αυτές] έχουν προκαλέσει σημαντικές και κρίσιμες επιστημονικές διχογνωμίες. Το ίδιο συμβαίνει και με την ερμηνεία των επιμέρους έργων: παρόλο που όλοι οι φιλόλογοι μιλούν και διαβάζουν τα ίδια αρχαία ελληνικά, ωστόσο δεν βλέπουν τα ίδια έργα: άλλες είναι η Ηλέκτρα (το έργο) και η Ηλέκτρα (το πρόσωπο) των μεν, άλλες των δε».⁶

Αν δεν ήταν έτσι, τα κείμενα θα έπρεπε να κηρυχθούν διατηρητέα, όπως συχνά διατείνονται κάποιοι κριτικοί και κάποιοι δημιουργοί του ελληνικού θεάτρου. Δηλαδή δεν θα ενδιέφερε να τα παίξουμε, αλλά να τα διασώσουμε έγκλειστα στο αρχείο της γνώσης να τα αφήσουμε να αναπαύονται εκεί ανέγγιχτα, όπως επιβάλλει η «ηθική του αρχείου (το ιδεώδες του αρχείου: η γλυκιά ισότητα που βασιλεύει σ' έναν αχανή κοινό τάφο)».⁷

Νομίζω όμως ότι βάση για τη γραφή αυτού του βιβλίου είναι και κάποιες άλλες παραδοχές που –είναι σύμπτωση άραγε;– έχουν διατυπωθεί από σημαντικούς μελετητές των κλασικών γραμμάτων. Όσοι αντιμετωπίζουν τα κείμενα όχι σαν ανοιχτά για την ερμηνεία τους αλλά κλεισμένα με ιδεοληψίες και στερεότυπα σύμφωνα με τα οποία οι Έλληνες έχουμε μια ιδιαίτερη σχέση με τα κείμενα, τοποθετούν το αρχαίο ελληνικό δράμα σε μία τόσο ειδική θέση που φτάνει σχεδόν στην άρνηση της θεατρικότητάς του: η ιερότητα των κειμένων, ο σεβασμός, η επίκληση της πιστότητας και η αυστηρότητα, με την οποία περιβάλλει μερίδα της κριτικής σκέ-